

М.Ф.Котляр*

СТУДІЇ

СТРУКТУРА І ДЖЕРЕЛА КИЇВСЬКОГО ЛІТОПISУ XII ст.

У статті йдеться про джерела і структуру Київського літопису XII ст., які відзначаються складністю й різноманітністю. Серед джерел визначено як південноруські, так і північноруські літописи, розкрито структуру ізводу, що складається як із традиційних літописних статей, так і з повістей переважно воїнського характеру.

Київський літопис XII ст. є складовою частиною південноруського ізводу, що звичайно видається за Іпатіївським списком XV ст.¹ Він є продовженням Повісті временних літ, а після нього в ізводі вміщено Галицько-Волинський літопис. На думку О.О.Шахматова, перша частина ізводу, що включає Повість і Київський літопис, приєднана до наступної – Галицько-Волинського літопису – «неначе механічно»². І справді, між ними існує хронологічний (у шість років) і тематичний розрив. А його учень М.Д.Присьолков відзначав «безперервність літописної справи в Києві за все XII століття» і прийшов до висновку, що в Києві добре засвоїли традицію, створену Печерськими ізводами кінця XI – початку XII ст.³ Ішлося про Початковий (Начальний) ізвод 1095 р. і ту ж Повість временних літ.

Київський літопис (а він також є ізводом) датували по-різному, хоча й називали близькі за часом роки створення: 1200 (М.Д.Присьолков), 1198–1199 (О.О.Шахматов), 1198 (Б.О.Рибаків) роки. Проте нещодавно О.П.Толочко запропонував інший час створення Київського ізводу: «після 1212 р.». Він виходив із поміченої ним текстологічної залежності Київського літопису за 90-і рр. XII ст. від звісток північноруських літописів того часу (Лаврентіївського, Радзивилівського, Літописця Переяславця-Суздальського)⁴. Ця вірогідна, як на мене, гіпотеза, все ж таки потребує додаткових досліджень.

Київський ізвод, що за обсягом набагато переважає і Повість временних літ, і Галицько-Волинський літопис, належить до числа найвищих досягнень давньоруської історіографії і красномовного письменства. Сповнений філософських роздумів про минуле і сучасність, він доніс до нас багатющі, сповнені цінних деталей, свідчення про події історичного, культурного, церковного та іншого життя Київської Русі майже всього XII ст. Можна без перебільшення сказати, що якби не існувало Київського літопису, то наукові уявлення про давньоруську історію XII ст. були б надзвичайно бідними. Особливо ж – про історію Русі Південної.

Починаючи із середини XIX ст., коли в нашій країні започатковуються видання давньоруських літописів і систематичні дослідження літописання, учені дивувалися величезній складності Київського ізводу, незрівнянній ні з чим. Уже М.І.Костомаров думав, що одній людині, навіть вельми обізнаній і освіченій, було б не під силу написати його, тим більше, що джерело охоплює надто великий період історії Русі (набагато довший, ніж тривалість людського життя). Думка М.І.Костомарова виявилася загалом продуктивною. Його наступники намагалися виділити в Київському літописі окремі частини й часом назвати їх складачів⁵.

Учені вже давно прийшли до думки, що давньоруські літописні ізводи склалися поступово і з різних частин: «Літописи-хроніки, літописні ізводи,

* Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАН України, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

повісті, включені до літописів, вплітались один в одного, перероблялись, переписувались у різних комбінаціях і сполученнях». Пізні списки, що збереглися, є химерним змішанням різних епох, різних тенденцій і літературних стилів. Минув безповоротно той час, коли історики зачерпували з літописної скарбниці, незважаючи на все це, і цитували, не розбираючи, окремі речення: «літопис мовить», «літописець сказав...» Такого спільного казана літописних свідчень, завершує свою думку Б.О.Рибаків, не існує. Користуючись літописом, необхідно в кожному разі з можливою ясністю визначити походження потрібного нам уривку⁶.

Структуру Київського ізводу, його джерела філологи й історики досліджували, починаючи з середини XIX ст. Зупинюсь на найбільш вартісних, на мій погляд, працях.

У виданій наприкінці 60-х рр. XIX ст. книжці про давньоруське літописання з красномовною назвою «Про склад давньоруських літописів до кінця XIV ст.» К.М.Бестужев-Рюмін виявив у тексті Київського ізводу багато уривкових відомостей, що, на його погляд, належали різним авторам. Він перелічує запозичення (або парафрази) з чернігівського, переяславського, новгород-сіверського, суздальського, новгородського, смоленського, волинського, галицького літописання⁷. Учений чи не першим висловив думку щодо існування особистих князівських літописців: Ізяслава Мстиславича, Святослава Ольговича, Андрія Боголюбського, Святослава Всеволодича, Ростиславичів, насамперед Рюрика⁸. Водночас, Бестужеву-Рюміну належить важлива думка, що у складі Київського ізводу присутні літописні повісті.

М.С.Грушевський гадав, що в основу цього ізводу покладені київські записи, які з чималими змінами увійшли до складу північного Лаврентіївського літопису, проте в ньому «його [Київського літопису] слід губиться в середині XII ст.» У самому Київському літописі помітні сліди об'єднання обох джерел. Учений припускав наявність у ньому вставок із чернігівського і, можливо, з якогось смоленського джерела. Із третьої чверті XII ст. у Київському ізводі відчувається автор, прихильний до династії Ростиславичів (Смоленських і Київських). Плідною виявилася думка історика щодо того, що пізніший редактор увів туди «серію записок і осібних повістей»: про напад половців 1172 р., про похід Ігоря на половців та ін.⁹ Ці ідеї М.Грушевський розвине в пізнішій «Історії української літератури».

О.О.Шахматов відзначав складність структури Київського ізводу, до якого увійшло кілька літописів. На його думку, в основу пам'ятки покладено Видубицький літопис¹⁰, особливо прихильний до великого князя київського Рюрика Ростиславича. Іншим важливим джерелом був Печерський літопис кінця 60-х – початку 80-х рр. XII ст. Літературознавець бачив серед допоміжних джерел Київського літопису якийсь Чернігівський літопис, прихильний до Ольговичів, особливо ж багато запозичень у ньому з Воскресенського літопису. Адже від 1117 р. до 1196 р. Воскресенський і Київський ізводи містять низку спільних статей, що стосуються як південно-, так і північноруських подій. Воскресенський же літопис бере початок від Московського ізводу. Як гадав учений, у підвалини Київського літопису покладено Володимирський поліхрон початку XIV ст. О.О.Шахматов припускав використання в Київському джерелі якогось галицького літопису, існування якого для XII ст. досі залишається гіпотетичним. Дослідник висловив гіпотезу, за якою існував Південноруський ізвод, складений у Переяславлі Південному, що відбився у Київському літописі та уплинув на північноруський Володимирський ізвод 1185 р. (зберігся в Лаврентіївському літописі)¹¹. Думку О.О.Шахматова через багато років піддав сумніву Б.О.Рибаків, зауваживши, що аргументація на користь існування Переяславського ізводу здається йому не досить переконливою¹².

Учень і послідовник О.О.Шахматова М.Д.Присьолков відмовився від його положення щодо впливу на Київський ізвод Володимирського поліхрону XIV ст. Натомість він бачив у основі джерела родинну хроніку Ростиславичів, братів київського князя Рюрика, Чернігівський літопис Ігоря Святославича і Переяславський літопис Володимира Глібовича, що завершувався некрологом цьому князю під 1187 р. М.Д.Присьолков підніс значення родового літопису Ігоря (існування якого досі ніким не доведене), який він розглядав як найбільший і найдокладніший літопис XII–XV ст. такого роду. Учений пристав до поширеної думки, що Київський ізвод було складено одним автором, тобто Мойсеєм. Дослідник наголосив на безперервності літописання в Києві впродовж XII ст. Воно спиралося на традиції печерського літописання другої половини XI ст. Здається, автор перебільшив значення гіпотетичного Переяславського ізводу як літописного центру – за рахунок літописання Києва. Так само залишається недоведеним припущення М.Д.Присьолкова, згідно з яким усі галицькі й волинські звістки в Київському літописі запозичені з невідомого науці Галицько-Волинського ізводу XII ст.¹³

На думку М.Д.Присьолкова, київське літописання з кінця XII ст. зробилося докладнішим і літературно-вмілішим, але програвало в «широті того загальноноруського горизонту, з якого вдивлялись у біжучі події і оцінювали їх печерські літописці XI–XII ст.» Навіть відродження літописання у тому ж Печерському монастирі за князя Ростислава в другій половині XII ст. не змогло, на думку вченого, вивести літописну працю із стану замкненого зосередження на діяльності свого князя. Початки такого стану він вбачав у літописанні Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича¹⁴, що почало фокусуватися на південноруських, а то й київських справах. Варто відзначити справедливості цього тонкого спостереження.

На погляд Д.С.Лихачова, київське літописання було одним із паростків книжної діяльності Мономашичів першої чверті XII ст. Двома іншими гілками він називав літописання новгородське і переяславське (Переяславля Руського). Далі, у другій половині XII ст. викристалізуються особливості літописання на місцях. Серед нього вчений називав ще й володимиро-суздальське, чернігівське і, можливо, галицьке. У Київському ізводі XII ст. учений на перше місце поставив родинну хроніку Ростиславичів, яку стараннями великого князя Рюрика було турботливо включено до ізводу 1200 р. ігуменом Мойсеєм. Чимало уваги Д.С.Лихачов приділив чернігівським родовим літописцям Святослава Ольговича, Олега Святославича та Ігоря Святославича, сліди яких, на його погляд, ясно простежуються в Київському літописі. Літопис Ігоря, як думав Д.С.Лихачов, широко використав Переяславський літопис і літопис його батька Святослава Ольговича. Усі ці літописці страждали вузькістю відображення особистих інтересів князів, незважаючи на прагнення останніх перетворити їх на загальноноруські ізводи. Загалом же Лихачов сприйняв основні думки О.Шахматова щодо джерел і складових частин Київського ізводу¹⁵.

Усе ж таки структурна схема Київського літопису, запропонована Д.Лихачовим, хибує на певну однобічність. Виходить, що організатором загальноноруського літописання в кінці XII ст. був провінційний князюк Ігор Святославич. Адже на чернігівський стіл він сів лише 1198 р. і того ж року ігумен Мойсей начебто встиг використати його Чернігівський літопис (створений на той час) для написання Київського ізводу. Той Ігорів ізвод теж закінчувався 1198 р. Така схема виглядає штучною, що слушно відзначив Б.Рибаків¹⁶.

Київське літописання XII ст. розглядав у кількох працях А.М.Насонов. Він скептично поставився до намагань зобразити уявний Переяславський літопис як одне з основних джерел нашого ізводу. На його думку, у тих записах, що їх де-

хто відносив до переяславського літописання, проглядає більш докладний Київський літопис¹⁷. Дослідник визнавав саму можливість ведення чернігівського літописання часів Святослава Ольговича, проте вважав, що запозичені з нього вставки до Київського ізводу з'явилися пізніше¹⁸. Взаємовідносини Київського і Суздальського літописання вивчав Ю.О.Лимонов. На його думку, Київський великокнязівський літопис початку 1170-х рр. скористався Володимирським ізводом 1178 р., а пізніший (1189 р.) Володимирський ізвод уже вплинув на Київський 1198 р.¹⁹ Докладно розглянув структуру і джерела Київського літопису XII ст. Б.О.Рибаков. Використавши праці попередників (насамперед О.О.Шахматова, А.М.Насонова і Д.С.Лихачова), він намітив у загальних рисах такі органічні частини Київського ізводу 1198 р.:

1. Києво-Печерський ізвод до 1171 р. включно;
2. літопис, розпочатий 1179 р., що увібрав до свого складу київські та володимиро-суздальські записи по 1177 р., і був продовжений до 1186 р.;
3. літописання 1187–1196 рр. і завершення ізводу 1197–1198 рр.²⁰

Далі Б.Рибаков деталізував цю схему. Частинами Київського літопису, на його погляд, були:

1. Ізвод архімандрита Печерського монастиря Полікарпа 1170 р., що увібрав князівський літопис Святослава Ольговича і уривки літописання Юрія Долгорукого та його сина Андрія (до 1159 р.), літопис ближнього боярина київського князя Ізяслава Мстиславича Петра Бориславича і Царський ізвод Андрія і Гліба Юрійовичів (до 1170 р.);
2. Літопис Святослава Всеволодича (до його смерті в 1194 р.);
3. Літопис Рюрика Ростиславича 1190–1196 рр.²¹

У кожній із цих частин Б.Рибаков виділяв притаманні лише їм джерела. Так, недовге князювання у Києві Всеволода Ольговича (1139–1146 рр.), на його думку, описане в ізводі в основному за чотирма джерелами:

1. Літопис «Володимирового племені». Його тексти використані для 1139–1143 рр.;
2. Літопис самого Всеволода, що, однак, використаний складачем ізводу дуже невеликою мірою;
3. Літопис братів Всеволода, Святослава й Ігоря, що складався при дворі Святослава;
4. нечисленні витяги з особистого літопису київського князя Ізяслава Мстиславича (1146–1154 рр.)²².

Отже, за переконанням ученого, чи не кожний князь мав власний літопис, що послужив матеріалом для складачів Київського ізводу XII ст. *Та чи не були ті літописи повістями, або безпосередньо вмонтованими до ізводу або використані як джерело?* На це запитання спробую дати відповідь далі.

Останньою за часом виходу у світ значною працею про Київський літопис XII ст. стала книга П.П.Толочка²³. Він підтримав і розвинув думку Б.О.Рибакова щодо існування окремих князівських літописів у складі Київського ізводу, твердячи, що це джерело складається з окремих літописів, належних тим чи іншим князям. Серед них особливо значущими є літописи Мстислава і Ярополка Володимировичів, Всеволода Ольговича і, певна річ, величезний за обсягом і надзвичайно вартісний Літопис Ізяслава Мстиславича. Толочко відзначає присутність у Київському літописі осібних повістей про вбивство Андрія Боголюбського 1174 р. та похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. Спостереження вченого над тими повістями є оригінальними і науково значущими²⁴. Однак історик все ж таки не підтримав думку, що ті частини ізводу, які він та дехто з його попередників називали літописами, можливо є літописними повістями – творами, що відрізняються від традиційних ізводів своїм спрямуванням, композицією і зображувальними засобами.

Чи не з самого початку наукового студіювання давньоруського літописання дехто з учених прийшов до думки щодо існування в складі Київського ізводу XII ст., та й багатьох інших ізводів повістей, переважно воїнських.

Згаданий уже К.М.Бестужев-Рюмін переконався, що в Київському ізводі існують окремі «казання» (кажучи по сучасному – повісті), що збереглись, можливо, або повністю, або в уривках. Дослідник розглянув різні повісті Київського літопису, від коротких до значних за обсягом, і серед них – основну, про Ізяслава Мстиславича, київського князя в 1146–1154 рр. (із перервами). Частина тих «казань», на думку К.М.Бестужева-Рюміна, написана військовою людиною. Вони створені в різних місцях, у тому числі в Суздальській землі й у Новгороді Великому²⁵. Так зародився погляд на існування повістей у Київському ізводі. Такий погляд набув розвитку в працях його наступників. Більшість тих повістей була воїнськими.

Воїнським повістям присвятив кілька ґрунтовних праць літературознавець О.С.Орлов. Він розглянув їх у філологічному аспекті й приділив головну увагу літературним прийомам складачів, зображувальним засобам і композиції тих творів. Важливою й перспективною у плані наступних досліджень була думка, що «воїнські повісті складають особливий літературний рід, який виробив собі цілу групу постійних формул». О.С.Орлов відзначив, що у створенні літературного шаблону воїнських повістей чималу роль відіграли літописні ізводи²⁶. Учений дослідив спільні для більшості повістей стереотипні вирази: «сеча зла», «лом копейный», «кровь лилась» і т. ін. і дійшов висновку, що «використання стереотипного шаблону ... є загальна властивість середньовіччя». Бо середньовічному життю був притаманний суворий консерватизм, що, на думку дослідника, сприяв збереженню й передаванню цих шаблонів²⁷.

У пізнішій праці О.С.Орлов розглянув воїнські повісті у зв'язку з дружинною поезією, твердячи, що «воїнське середовище, вочевидь, мало свою літературу, відмінну від літописної школи», яка базувалася на усній поезії. Та література була усною і за походженням і за побутуванням. Важливим уявляється висновок ученого, згідно з яким воїнська поезія мала власні оригінальні засоби виразу, блискітки чого потрапляли до літопису. Звертаючись до «Слова о полку Ігоревім», джерелом якого, на думку вченого, була насамперед дружинна поезія, О.С.Орлов наполягав на схожості Ігоревої пісні з Галицько-Волинським літописом, що, на його погляд, також виник у дружинному середовищі²⁸. Про генетичний зв'язок між Київським і Галицько-Волинським ізводами мені вже доводилося писати²⁹.

Значний крок на шляху виявлення й дослідження повістей у складі Київського літопису зробив М.С.Грушевський. У своїй «Історії української літератури» (до якої він із легкістю зарахував усю давньоруську) учений скептично поставився до поширеної у його час думки щодо цілісності Київського ізводу і поставив собі завдання виділити в його тексті дружинні чи воїнські повісті. Історик відзначив складність знаходження повістей у джерелі, бо «дружинна повість губиться звичайно в загальнім понятті літопису, розпливається в сірій масі літописних записок»³⁰.

Узагалі М.Грушевський невисоко цинить Київський літопис XII ст. Він вважає, що той не становить інтересу в літературному відношенні, бо є механічною компіляцією, написаною немовби стандартною мовою. Доводиться дивуватися відсутності літературного смаку в історика – адже Київський ізвод належить до перлин не те що вітчизняної, а світової літератури, і сьогодні захоплюючи глибиною та яскравістю викладу. Та в нігілістичних словах історика проглядає думка: Київський літопис є по суті зібранням воїнських (дружинних) повістей, з'єднаних між собою суто літописними, порічними статтями.

На прикладі повісті про Ізяслава Мстиславича, головній, як на мене, у Київському літописі, М.Грушевський розглядає воїнську повість як історико-літе-

ратурну пам'ятку. Для неї він робить виняток із загальної осудливої оцінки Київського ізводу, вважаючи її одним із кращих творів старої літератури й культури, що потребує серйозних досліджень³¹. У цій непослідовності оцінок – увесь М.Грушевський, у творах якого, насамперед історичних³², безліч суперечностей, протилежних поглядів на ті самі джерела, особи, факти, події та явища. При всьому тому його праці були й залишаються цінними і продовжують життя в науці наших днів.

М.Грушевський приходить до важливої думки, що дружинний (війський) стиль був особливою манерою жанру і що це не властивість самого лише автора «Повісті про Ізяслава». Він аргументовано твердить, що дружинний стиль відбився на змісті, формі, зображувальних засобах авторів повістей. Навіть у пошмертних панегіриках князів Ростиславичів дружинна нота є сильнішою від церковної. Сказане стосується Київського літопису в цілому: політичний, князівсько-дружинний зміст домінує, на його думку, над церковним елементом³³. На мій погляд, у полемічному запалі він «передає кути меду»: релігійна нота в Київському, та й інших літописах, є дуже і дуже виразною – інакше не могло й бути: адже релігія і теологія складали єдину ідеологію будь-якого середньовічного європейського суспільства. Іншої ідеології просто не існувало.

На погляд М.Грушевського, «Повість про Ізяслава» не має собі рівних як «документ життя», вона дає незрівнянний образ життя князівсько-дружинного прошарку, його інтересів, панівних ідей і настроїв цього маленького світу. Ця повість водночас являє собою кодекс моралі, що пропагується дружинною поезією і дружинною повістю³⁴. Із цими його словами важко не погодитись.

Тема військoї повісті й надалі продовжувала хвилювати істориків і літературознавців. Її розкрив М.Д.Присольков у своїй «Истории русского летописания», виданій 1940 р., до неї звернувся І.П.Єрьомін у присвяченій Київському літопису статті (1949 р.) Він зауважив, що літописна повість, на відміну від літописного оповідання, завжди витримана у межах певного літературного стилю. Дійсність же відбивається у ній в «умовних контурах» абстрактного, антиреалістичного методу. Учений припустив, що зерном, із якого повість як жанр виросла і розвинулася, були записи, що сповіщали про смерть того чи іншого князя³⁵. Ця думка уявляється мені спірною. Біля джерел літописної повісті стояли й записи іншого роду, зокрема про військi подвиги героя, як це, поза сумнівом, сталося у повістях про Данила Романовича в Галицько-Волинському літописі. І.П.Єрьомін відзначає, що Київський ізвод містить свідчення того, як саме відбувався перехід порічної звістки в повість і наводить приклади цього. Учений пропонує власні міркування щодо механізму такого переходу. Подібно до О.С.Орлова, він пише про певний шаблон при складанні повістей, в якому, поряд з іншими факторами, дуже важливу роль відігравав агіографічний канон. Відмовляючи, по суті, літописній повісті в реалістичності відображення дійсності, учений все ж таки відзначає елементи документальності у ній, що проростають крізь умовності стилю й канону³⁶.

Особливості стилістики і характеру відбиття дійсності у військiх повістях І.П.Єрьомін визначив у пізнішій праці теоретичного характеру. Він уточнив свою попередню думку щодо нереалістичності літописання в цілому – не слід думати, пише вчений, що древній письменник принципово відмовлявся від зображення життя, просто середньовічна література була літературою дореалістичною. При цьому в повістях відбилась уся розмаїтість дійсності (війни, міжнародні відносини, діяльність князів, церковні справи тощо)³⁷.

Плідним виявилось звернення Б.О.Рибакoва до Київського літопису та повістей у його складі (звичайно він називає повісті літописами або ізводами, але це нічого не міняє принципово в його оцінках). Головну увагу він, подібно до своїх попередників, зосередив на Повісті про Ізяслава Мстиславича, яку спра-

ведливо вважає чудовим твором давньоруської літератури й історіографії. Б.О.Рибаків поставив перед собою завдання з'ясувати кількість авторів Київського ізводу, розподілити між ними частини тексту, а також окреслити політичні симпатії й антипатії тих письменників, розглянути хронологічний діапазон і стилістичні особливості їхньої праці³⁸.

Учений високо оцінює Повість про Ізяслава Мстиславича. Він приписує її ближньому боярину князя Ізяслава Петрові Бориславичу – дипломату, котрому київський князь доручав різні делікатні місії, зокрема перетрактації з галицьким государем Володимирком Володаревичем. Б.О.Рибаків вихваляє літературний талант Петра Бориславича, котрий у «Повісті», що являє собою (за винятком окремих вставок) майже безперервне оповідання, використовує найрізноманітніші форми відображення подій: у його літописі знаходимо стратегічні характеристики військових кампаній, щоденники походів, записи засідань князівських з'їздів і боярських дум, у ньому вміщені посольські звіти, витяги з дипломатичного листування і майстерно складені характеристики друзів і ворогів³⁹.

Наголошу на тому, що існує принципова й велика різниця між повістями й літописами (у складі ізводів). Повість веде розповідь, не особливо звертаючи увагу на дати подій, виклад у ній зв'язний і цілісний. Як відомо, великі й малі повісті продовження Київського літопису в південноруському ізводі – Галицько-Волинського писалися взагалі без позначення років (існуючі в його Іпатіївському списку дати проставлені набагато пізніше і далеко не завжди вдало і майже всюди неточно). Головне ж – на відміну від літопису, у повісті події зосереджені навколо головного героя. Зображувальні засоби повісті, звичайно, яскравіші від тих, що бачимо в літописі. Сама емоційність викладу у повісті незмірно вища, ніж у літописному оповіданні. Можна, гадаю, пояснити це тим, що традиційна розповідь літопису, який складається з окремих порічних статей, в'яже руки оповідачеві, змушує його ділити й дробити виклад, навіть у тих випадках, коли він скористався невідомою нам зв'язною й цілісною розповіддю⁴⁰.

У процесі вивчення Київського ізводу я прийшов до думки, що це джерело складається в основному з великих і малих військових (переважно) повістей, з'єднаних дійсно літописними статтями. Зрозуміла річ, аби зберегти цілісність тексту, складачі й редактори розставляли у ньому дати, що не завжди відповідали дійсним, відрізняючись від них на один-два, а то й три роки⁴¹. Літописні повісті визначають світоглядне і художнє обличчя ізводу, вони є найбільш вартісними його частинами.

І.П.Єрьомін створив докладну характеристику Київського ізводу з позицій його літературної природи і методу відображення історичної дійсності. Він виділив у його тексті три види оповіді: порічний запис, оповідання і, власне, саму повість. Літературознавець зауважив, що порічні записи мають особливу сферу повісткування, найчастіше реєструючи події. Такі записи за обсягом зовсім невеликі. Гранична лапідарність викладу є найбільш характерною ознакою порічного запису. Учений наголошує на його документальності, що виявляється в усьому: у характерній відсутності «автора», діловій протокольності викладу, строгій фактографічності. Літописця турбує лише одне: якомога точніше й коротше зафіксувати певну подію⁴².

Проте І.П.Єрьомін не бачить принципової різниці між порічним записом і оповіданням – вони типологічно споріднені. Так само, як ті записи, літописні оповідання розташовані у строго хронологічному порядку, подібно до них вони строго документальні. Переважаючи записи за обсягом, оповідання часом нагадують їх, часом навіть способом самого викладу. Але, суворо, здавалося б, дотримуючись порічного принципу викладу, літописець неодноразово переривав той виклад, щоб далі до нього повернутися. Так розмивались рамки оповідання, чим готувався ґрунт для створення і введення до літопису вже повісті. Літопис-

на (війська переважно) повість, на відміну від оповідання, звичайно, написана у межах певного літературного стилю. Порічні записи й оповідання поступово переходять у повість. Одні повісті, як правило, витримані в дусі своєрідного літописного реалізму, інші ж, на думку І.П.Єрмоїна, перебувають у полоні агіографічного методу⁴³.

М.Д.Присьолков був схильний розглядати «Повість временних літ» і «Київський літопис», що її продовжує, неначе цілісний твір у річищі київської літературної традиції. Дійсно, «Повість» плавно і немовби непомітно переходить у Київський ізвод. В основному, як вважає більшість дослідників, «Повість временних літ» за Лаврентіївським списком ближча до протографа, ніж та, що міститься в Іпатіївському списку. Це не виключає того, що чимало читань Іпатіївського списку є вартіснішими від читань списку Лаврентіївського. До того ж, у Лаврентіївському ізводі (і споріднених із ним інших ізводах) «Повість» обривається на 1110 р., тоді як в Іпатіївському списку вона доведена до 1117 р.⁴⁴ Саме в Іпатіївському ізводі «Повість временних літ» зовні непомітно переливається в Київський літопис.

На мою думку, повісті, з яких в основному й складається Київський ізвод, являють собою найбільш цікаві й вартісні його частини як з літературно-художнього, так і з інформативного боку. Не випадково, слід гадати, наші попередники приділяли їм чимало уваги.

Першою датою в Київському ізводі XII ст. можна вважати 1118-й – п'ятий рік князювання Володимира Мономаха у Києві. Початкова частина ізводу починається кількома суто літописними, порічними статтями, лапідарними за характером. Такими є статті 1118–1122 рр.⁴⁵ Отже, «Повість временних літ» продовжується Київським ізводом у традиційному літописному дусі. Ось типовий приклад першої статті під 1118 р.: «В лѣто 6626. Выбѣже Ярославъ Святополчичъ изъ Володимера Угры, и бояре его и отступиша от него. У се же лѣто преставися Роман Володимеричъ, генваря въ шестый, и посла Володимеръ [Мономах] другаго сына Андрѣя у Володимеръ княжить»⁴⁶. Річ у тому, що незадовго перед тим (у 1117 р.) Володимир Всеволодич перевів свого старшого сина Мстислава з Новгорода Великого ближче до Києва – у Білгород. Його намір передати головний руський стіл як отчину Мстиславу, порушивши тим самим порядок родового старійшинства, добре зрозумів Ярослав Святополчич і, мабуть, публічно висловив невдоволення. Цього вистачило, щоб Володимир на чолі коаліції покірних йому князів Святославичів пішов на Ярослава, котрий сидів у Володимирі-Волинському, і приборкав його.

Лише зі статті 1123 р. виклад Київського ізводу робиться більш докладним. Але годі шукати в цій частині виразні ознаки якоїсь літописної повісті. П.П.Толочко умовно називає записи 1118–1139 рр. «літописом «Володимирового племені», в якому описано заключні вісім років київського володарювання Володимира Мономаха і князювання його синів Мстислава і Мономаха. П.П.Толочко виділяє в цьому не досить організованому, рихлому тексті сліди осібних літописів Мстислава Володимировича (1125–1132 рр.) та його брата і наступника на київському столі Ярополка (1132–1139 рр.)⁴⁷. Присвячені Мстиславу рядки джерела ніяк не схожі на повість, це звичайні літописні статті, за винятком однієї – 1128-го р. У ній розповідається про початки протистояння голів двох основних князівських кланів: Мономашичів-Мстиславичів і Ольговичів. І ця розповідь має риси війсьської повісті:

„Ольговичъ Всеволодъ я стрѣя своего Ярослава Черниговѣ...» і захопив престол, зневаживши порядок престолонаслідування. Мстислав із братом Ярополком вирішили піти на Всеволода, щоб відновити справедливість. Вони присягнулись Ярославу, що допоможуть йому повернутись до Чернігова. Та ігумен київського Андріївського монастиря Григорій відрадив братам воювати, сказавши, що мен-

шим злом буде переступити хресне цілування, ніж пролити християнську кров. Григорія підтримав скликаний ним церковний собор, і «сѣступи хреста Мѣстиславъ къ Ярославѹ». Тому довелося піти на удільний стіл до Мурома⁴⁸.

Можна висловити здивування з приводу того, що князювання Мстислава Володимировича описане так лапідарно на перших сторінках Київського ізводу, адже його надзвичайно високо цінували на Русі. Спливе кілька років, і літописець добрим словом пом'яне государя, засуджуючи князівські чвари по смерті Ярополка (1139 р.). Він згадає, як Мстислав самовладно вигнав із Руської землі двох полоцьких княжичів, що «не бяхуть [в] его воли», і заслав їх аж до Царгорода: «Се бо Мѣстиславъ великій наслѣди отца своего потъ Володимера Мономаха великаго»⁴⁹. Настрахані княжичі насмілилися повернутись на Русь лише через сім років після кончини грізного Мстислава...

Як це не дивно, у літописі взагалі відсутній панегірик Мстиславу, лише коротко згадано про його смерть. А, тим часом, «великий Мстислав», як мало хто серед його рідні, заслуговував на зворушену і захопливу похвалу, і не тільки як борець проти хижого половецького степу, а й як государ, що зумів зберегти єдиновладдя на Русі та єдність держави. І того, і іншого так не вистачатиме його наступникам на київському столі!

Звідси напрошується висновок, що «Літопис Мстислава», як дехто називає його, зберігся в Київському ізводі з великими втратами, приблизно десь чверть його первинного тексту. Цього, утім, не досить для припущення щодо існування особливої воїнської повісті про князя. Так само у звичайних, здавалося б, літописних статтях відбите князювання у Києві Ярополка Володимировича⁵⁰. Однак статті, що охоплюють 1132–1139 рр., набагато докладніші й системніші від тих, де описане правління Мстислава. Крім того, і це головне, вони об'єднані фігурою Ярополка, котрий стоїть в епіцентрі викладу. А це і є одна з найсуттєвіших ознак літописної повісті.

Уже у першій статті цієї, умовно кажучи, Повісті про Ярополка ми бачимо сина Мономаха у ролі великого князя Русі, котрому доводиться стримувати зазіхання на Київ і загальноруську владу свого молодшого брата Юрія (Долгорукого) і брата у перших Всеволода Ольговича. Незабаром після сходження на київський стіл він улагоджує конфлікт між родичами через Переяславль Руський, виводить звідти Юрія і віддає його іншому братові В'ячеславу. Юрій не змирився й виміняв у Ярополка Переяславль на свій Суздаль. Адже Переяславль був своєрідною приступкою до великокнязівського стола, отож Юрій виразно позначив цим вчинком свої наміри. Тоді до змагань навколо Києва втрутилися Ольговичі⁵¹.

Повістяр зображує насправді нерішучого й непослідовного Ярополка владним вершителем долі Руської землі. Він рвучко (в зображенні автора) начебто розв'язує переяславський вузол, віддавши місто з волостю іншому своєму братові Андрію. По тому Всеволод Ольгович теж вирішує забрати собі Переяславль і «сѣ всею братьею» підступив до міста. Однак Ярополк завдав йому контрудару, захопивши частину Чернігівської землі. Але потім Ярополк, котрий зібрав велике військо, не знати чому, пішов на мир: «И тако утиши благоумный князь Ярополкъ брань ту лютую». 1139 р. Всеволод Ольгович знову рушив на Ярополка. Та «людие черниговци» примусили Всеволода просити миру, і Ярополк, подібний (на думку повістяра) до свого батька Володимира милостивим норовом і поважанням Господа, «створи с нимъ миръ»⁵². Усе сказане дозволяє, здається, припустити, що Київський ізвод зберіг фрагменти Повісті про Ярополка.

Ще більше підстав існує для твердження, що наступною повістю в нашому літописі є твір, присвячений Всеволоду Ольговичу. М.Грушевський визнав, що «панування Всеволода ... описане в ряді досить великих записок доволі однойменно», тобто складає цілісність⁵³. П.П.Толочко теж бачить у статтях

1140–1146 рр. «комплекс записів», які розглядає мов літопис Всеволода⁵⁴. Обидва дослідники згодні, що ця «Повість» є прихильною до Мономашичів, а до самого Всеволода автор ставиться досить стримано. Робились спроби виявити джерела розповіді про цього князя. Висловлювалася думка, що серед них був якийсь літопис «Володимирова племені» за 1139–1143 рр., який захищав князя Андрія Мономашича, а також літописи самого Всеволода і його братів Ігоря й Святослава. Обидва вони були ображені старшим братом, котрий позбавив їх Чернігова, і вперто відмовлявся надати їм якісь волості (про що красномовно оповідає Київський ізвод). Тому обидва ті літописи вороже настроєні проти глави клану Ольговичів⁵⁵.

Центральне місце в Київському ізводі посідає величезна за обсягом і насичена інформацією Повість про Ізяслава Мстиславича. Вона належить до найвищих зразків давньоруського красногого письменства. Навіть М.Грушевський, котрий взагалі невисоко цінував Київський літопис, вважав цю повість найбільш цінною його частиною. У третьому томі своєї «Історії української літератури» він докладно й уважно розібрав її, прийшовши до низки оригінальних і цінних висновків.

На думку М.Грушевського, Повість про Ізяслава Мстиславича є суто індивідуальним твором, що вигідно вирізняється на «сірому» ґрунті звичайних літописних статей. Можна погодитися з його обережною думкою, що ця «Повість» починається розповіддю про покликання Ізяслава на київський престол («И не угоденъ бысть кияномъ Игорь [Ольгович], и послашася къ Переяславлю къ Изяславу»). Водночас учений припускав, що дійсний початок Повісті втрачений⁵⁶. М.Грушевський відзначав, що в Повісті про Ізяслава, так само, як і в інших повістях Київського ізводу, виклад неодноразово перебивається різними вставками, або нейтральними, або орієнтованими на Чернігів і Суздаль⁵⁷.

Зосередженість опису князювання Ізяслава Мстиславича (1146–1154 рр.) на постаті самого государя відзначав Б.О.Рибаков (терміном літописна повість він не користувався). Історик виділяє тексти, які можна вважати запозиченими з літопису самого Ізяслава (що його він пробує реконструювати)⁵⁸. У пізнішій праці вчений прямо назвав літописцем Мстиславового княжіння ближнього боярина цього государя Петра Бориславича, якому той доручав важливі місії дипломатичного характеру⁵⁹. Його думку сприйняла і додала до неї низку власних міркувань В.Ю.Франчук⁶⁰. Не входячи тут у розгляд аргументів на користь цієї гіпотези, зауважу, що Повість про Ізяслава Мстиславича являє собою цілісний високохудожній твір, який відбиває яскраву індивідуальність її автора.

На перших сторінках своєї характеристики Київського літопису М.Грушевський зауважив, що після твору про Ізяслава Мстиславича інших повістей у ньому немає, за винятком оповідання про здобуття Києва 1169 р. коаліцією князів, а далі немовби йдуть характеристики князів династії Мономашичів-Ростиславичів, виконані в дружиннім стилі⁶¹. Однак потім історик вміщує параграф «Інші дружинні повісті XII в.», в якому розглядає ще й уривок Повісті про Святослава Ольговича, Повість про Мстислава Ізяславича, Повість про конфлікт князів Ростиславичів з Андрієм Боголюбським (1172–1173 рр.), повісті про похід Ігоря на половців (1185 р.), про галицькі події, пов'язані з Ярославом Володимировичем, нарешті, про «інтригу» Всеволода Суздальського, «на котрій [повісті] замикається Київський літопис»⁶².

Дійсно, наступники М.Грушевського виявляли в тексті того ізводу особні твори, присвячені князюванню Юрія Долгорукого, Ізяслава Давидовича, Ростислава Мстиславича, Рюрика Ростиславича та ін.⁶³ Мої спостереження над Київським літописом теж приводять до думки, що в його тексті налічується чимало великих і малих повістей та їх уривки.

Особно варто зупинитися на двох великих за обсягом повістях, що визнавалися за такі всіма без винятку дослідниками:

1. Про вбивство Андрія Боголюбського⁶⁴;
2. Про похід Ігоря Святославича на половців.

Першій властиві високі літературні якості, гранична емоційність оповіді, чітка продержавна позиція автора. Довгий час вважали, що Повість про вбивство князя Андрія має південноруське походження: «В первинному вигляді казання увійшло до південноруського літопису – Іпатіївського, у літописі північноруському, Лаврентіївському, вміщено вже переробку древньої редакції — спробу її скорочення»⁶⁵.

Однак Д.С.Лихачов, зіставляючи тексти обох ізводів, прийшов до висновку, що цілісна оповідь Лаврентіївського літопису, складена в житійній манері, є первинною, розповідь же Іпатіївського літописця є розширенням цього тексту за рахунок реального опису самого вбивства Андрія Боголюбського⁶⁶. Натомість М.М.Воронін, котрий відзначив наявність у мові «Повісті» південнорусизмів, схилився до думки щодо створення її на Півдні Русі⁶⁷. Так само Б.О.Рибakov, виходячи з мовних та інших особливостей «Повісті», визначив її походження як південноруське, не стільки київське, скільки чернігово-сіверське⁶⁸.

Першим, здається, спробував назвати автора Повісті про вбивство князя Андрія не раз згаданий вище К.М.Бестужев-Рюмін. На його думку, то був один з її персонажів Кузьмище-Киянин, наближений до князя урядовець⁶⁹. Його думку підтримав І.Хрущов. М.М.Погодін вважав автором «Повісті» священика Володимирського Успенського собору, М.Д.Присьолков – ігумена Федула, М.М.Воронін – попа Микулу, Б.О.Рибakov і П.П.Толочко повернулися до кандидатури Кузьмища⁷⁰.

Така різноманітність у визначенні автора «Повісті» про вбивство Андрія Боголюбського великою мірою пояснюється відсутністю твердих критеріїв джерельного характеру. Аргументи дослідників неминуче і об'єктивно страждають на пристрастність, відносність оцінок, нарешті, залежать від смаку вчених. Для теми моєї статті важливим уявляється інше: оповідь про вбивство князя Андрія є, поза сумнівом, літописною повістю агіографічного характеру – всупереч твердженню М.Грушевського щодо відсутності церковного елементу в повістях Київського ізводу. «Повість» великою мірою визначила стиль ізводу і вплинула в цілому на його художні особливості.

Тотожне враження справляє інша велика повість в останній частині Київського літопису – про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців навесні 1185 р.⁷¹ Ще в середині XIX ст. К.М.Бестужев-Рюмін вважав її написаною як особний твір і потім включеною до ізводу⁷². М.Д.Присьолков думав, що літописці Ігоря значною мірою використали при складанні Київського ізводу 1200 р., й у великих за обсягом виписках. На його погляд, останнє повідомлення цього уявного чернігівського літописця вміщено під 1198 р. і сповіщає про смерть князя Ярослава Всеволодича і вступ на чернігівський стіл Ігоря Святославича. Самому оповіданню про похід Ігоря в степ учений не надавав особливого значення, хіба що зауважив, що розповідь про той похід взято з уст самого князя⁷³.

Багато уваги Повісті про похід Ігоря присвятив у своїх працях Б.О.Рибakov. Він розглядав її як самостійний літературний твір і відзначав аналогії між нею і «Словом о полку Ігоревім». Учений при тому вважав, що ця «Повість» складається із частин, написаних різними авторами, недостатньо вміло об'єднаних редакторами⁷⁴. У цих словах міститься певна суперечність, адже будь-якій літописній повісті притаманні й цілісність, і єдиний стиль, і ті самі художні засоби. Із думкою Б.О.Рибakova солідаризувалася В.Ю.Франчук⁷⁵. Натомість А.Г.Кузьмін був упевнений, що оповідання про похід Ігоря Святославича на половців належить перу одного автора, хоча не обійшлося без втручання пізнішого редактора⁷⁶. Однак суперечить тезі щодо єдності тексту цієї «Повісті» вірогідна думка про складання її з фрагментів різних літописів⁷⁷.

Десятки років досліджував Київський літопис О.О.Зимін. Він був переконаний у тому, що джерело дуже вплинуло на «Слово о полку Ігоревім» і визначило його побудову й зображувальний ряд. Власне, він розвинув думку О.О.Шахматова щодо використання у «Слові» одного з літописних ізводів⁷⁸, але пішов набагато далі свого попередника. Нещодавно, через чверть століття після кончини вченого, опублікована його книжка про Слово, в якій історик підбив підсумки дослідження пам'ятки, присвятивши окремий розділ співвідношенню між нею і сучасними їй давньоруськими літописами⁷⁹. Навівши докази залежності Слова о полку Ігоревім від Київського (ідеться про текст, уміщений в Іпатіївському списку), Никонівського, Кенігсберзького (Радзивиллівського) літописів, О.О.Зимін робить однозначний висновок: «Вся фактична основа розповіді про похід 1185 р. і відомості з історії Русі X–XII ст. беруть початок в Іпатіївському й Кенігсберзькому літописах. Там, де автор відступає від їх тексту, він припускається ряду фактичних помилок і неточностей»⁸⁰. Учений надзвичайно високо оцінює саму Повість про похід Ігоря (хоча й не користується терміном «літописна повість»).

Де в чому спирається на праці попередників у студіюванні Повісті про похід Ігоря Святославича на половців П.П.Толочко. Учений відкидає популярний у науковій літературі погляд на неї як на плід творчості кількох редакторів і наголошує на цілісності всього твору. Імовірно, що твір редагувався кимось із пізніших книжників, але це не може вплинути на думку, що вона належить одному, невідомому нам письменникові. «Повість вирізняється ясністю і логічністю викладу, образністю літературного мислення автора». Хай вона як літературний твір і не витримує порівняння зі «Словом о полку Ігоревім», зауважує дослідник, проте посідає гідне місце серед літописних повістей⁸¹.

Отже, джерела і структура Київського літопису XII ст. відзначаються складністю й різноманітністю. Серед джерел бачимо як південноруські, так і північноруські літописи, якась частина з них реконструюється за реально існуючими літописними текстами. Структура ж ізводу складається як із традиційних літописних статей, так і з повістей переважно воїнського характеру. Складачі, особливо ж, редактори джерела, мабуть, відчували незвичність такої його структури і стилю, що не міг бути єдиним у статтях і повістях. Через це уважний читач без особливого труда вирізнить у складі ізводу великі й малі повісті. Справжніми перлинами й ударними акцентами пам'ятки слід вважати повісті про Ізяслава Мстиславича (1146–1154 рр.), убивство Андрія Боголюбського (1174 р.) і похід Ігоря Святославича у Половецький степ (1185 р.).

¹ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871; Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1908. У цій праці я скористався виданням 1871 р.

² Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С.571.

³ Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.94.

⁴ Толочко А.П. О времени создания Киевского свода «1200 г.» // Ruthenica. – Т.V. – К., 2006. – С.73–87.

⁵ Див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи й літописці X–XIII ст. – К., 2005. – С.135.

⁶ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С.157–158.

⁷ Бестужев-Рюмин К.М. О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.125–150.

⁸ Там же. – С.149, 150 та ін.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Л., 1905. С.487–488.

¹⁰ Складений у Видубицькому монастирі біля Києва.

¹¹ Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов (XIV–XVI вв.) // Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С.572–581.

- ¹² Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – Москва, 1972.
- ¹³ Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – С.94–96.
- ¹⁴ Там же. – С.86–95.
- ¹⁵ Лихачёв Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва; Ленинград, 1947. – С.180–189.
- ¹⁶ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – С.13.
- ¹⁷ Насонов А.Н. Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому // Проблемы источниковедения. – Т.VIII. – Москва, 1959.
- ¹⁸ Насонов А.Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. – Т.IX. – Москва, 1961. – С.350–385.
- ¹⁹ Лимонов Ю.А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси. – Ленинград, 1967. – С.69–91.
- ²⁰ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – С.25.
- ²¹ Там же. – С.172–183. Див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005. – С.137.
- ²² Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII в. // История СССР. – 1959. – №5. – С.61–62.
- ²³ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005.
- ²⁴ Там само. – С.138–184.
- ²⁵ Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.77–78.
- ²⁶ Орлов А.С. Об особенностях формы русских воинских повестей (до конца XVII в.) // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1902. – Кн.4. – Отд.1. – С.1.
- ²⁷ Там же. – С.50.
- ²⁸ Орлов А.С. Героические темы древней русской литературы. – Москва; Ленинград, 1944. – С.26–27, 36–39.
- ²⁹ Котляр М.Ф. Імовірна спадковість структури і форми Галицько-Волинського літопису // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С.173–186.
- ³⁰ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993. – С.5 (передрук із першого видання: Київ, 1923).
- ³¹ Там само. – С.12.
- ³² Показовою в цьому плані є його багатотомна «Історія України-Руси».
- ³³ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.III. – С.23, 34 та ін.
- ³⁴ Там само. – С.34, 36, 38.
- ³⁵ Ерёмин И.П. Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома). – Т.VII. – Ленинград, 1949. – С.82.
- ³⁶ Там же. – С.94.
- ³⁷ Ерёмин И.П. О художественной специфике древнерусской литературы // Русская литература. – 1958. – №1. – С.75–81.
- ³⁸ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII в. // История СССР. – 1959. – №2.
- ³⁹ Там же. – С.66.
- ⁴⁰ Котляр М.Ф. Імовірна спадковість... – С.174–175.
- ⁴¹ Див.: Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – Гл. III: Хронологический комментарий к Ипатьевской летописи. – С.124–211.
- ⁴² Ерёмин И.П. О художественной специфике древнерусской литературы. – С.67–69.
- ⁴³ Там же. – С.71–90.
- ⁴⁴ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и коммент. Д.С.Лихачёва, под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.121; Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.541.
- ⁴⁵ У подальшому викладі для зручності користування його виданнями називаються дати, вміщені давнім редактором на берегах тексту Київського ізводу за Іпатіївським списком, хоча вони в багатьох випадках і різняться від дійсних на один–три роки. Лише в тих випадках, коли потрібна більша точність, звертаюсь до згаданої вище праці М.Г.Бережкова «Хронология русского летописания».
- ⁴⁶ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.205.
- ⁴⁷ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – С.138–139.
- ⁴⁸ Летопись по Ипатскому списку. – С.209–210.
- ⁴⁹ Там же. – С.217.

- ⁵⁰ Там же. – С.212–217.
⁵¹ Там же. – С.212–214.
⁵² Там же. – С.215–216.
⁵³ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.ІІІ. – С.11–12.
⁵⁴ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці. – С.140–142.
⁵⁵ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII века. – С.61–62.
⁵⁶ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.ІІІ. – С.13.
⁵⁷ Там само. – С.19.
⁵⁸ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII века. – С.59–61.
⁵⁹ Его же. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – С.277–306.
⁶⁰ Франчук В.Ю. Киевская летопись. – К., 1987. – С.76.
⁶¹ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.ІІІ. – С.19.
⁶² Там само. – С.53–65. Зі слів М.Грушевського годі зрозуміти, у чому він бачив ту «інтригу» великого князя володимиро-суздальського Всеволода – хіба що у зверненні до нього галицького князя Володимира Ярославича з благанням захистити його від південноруської рідні і прийняти у васали (Летопись по Ипатскому списку. – С.448–449). Однак у літописних словах видно не бажання Всеволода втручатись у південноруські справи, а лише відгук на прохання родича.
⁶³ Див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці. – С.147 і наступні.
⁶⁴ Летопись по Ипатскому списку. – С.394–403.
⁶⁵ Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. – Москва, 1915. – С.142.
⁶⁶ Лихачёв Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва; Ленинград, 1947. – С.242–243.
⁶⁷ Воронин Н.Н. «Повесть об убийстве Андрея Боголюбского» и её автор // История СССР. – 1963. – №3. – С.88.
⁶⁸ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – Москва, 1972. – С.79.
⁶⁹ Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – С.105–107.
⁷⁰ Огляд думок дослідників див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці. – С.158–160.
⁷¹ Летопись по Ипатскому списку. – С.430–434.
⁷² Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – С.110–115.
⁷³ Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – С.90.
⁷⁴ Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. – Москва, 1971. – С.171–201.
⁷⁵ Франчук В.Ю. О создателе версии похода князя Игоря на половцев в 1185 г. в Лаврентьевской летописи // Слово о полку Игореве и его время. – Москва, 1985. – С.164–166.
⁷⁶ Кузьмин А.Г. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве» // История СССР. – 1968. – №6. – С.64–87.
⁷⁷ Зимин А.А. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве» // История СССР. – 1968. – №6. – С.42–44.
⁷⁸ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.425. Зв'язок викладу обставин походу Ігоря у «Слові» з текстом літописної статті 1185 р. відзначав і М.Д.Присьолков (Присёлков М.Д. «Слово о полку Игореве» как исторический источник // Историк-марксист. – 1938. – №6. – С.120–121).
⁷⁹ Зимин А.А. Слово о полку Игореве. – Санкт-Петербург, 2006. – С.181–224.
⁸⁰ Там же. – С.224.
⁸¹ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – С.179.

The article tells about sources and structure of Kyiv chronicle of the XII century which are notable for their complexity and diversity. Using the sources the author shows chronicles of Southern Rus' and Northern Rus', demonstrates structure of a historical work (izvod) that consists of traditional annalistic articles and narrative of mainly military character.